

Το «κοινωνικό μειονέκτημα» της παραβατικότητας

Ιωάννα Τσίγκανου*

Περίληψη

Στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρείται η αποκωδικοποίηση ("decoding") της έννοιας του όρου "κοινωνικός αποκλεισμός", με έμφαση στους μηχανισμούς περιθωριοποίησης ανήλικων παραβατών και ατόμων με εγκληματική δράση και παρελθόν. Η προσέγγιση είναι κοινωνιολογική και στοχεύει στην "ανάγνωση" της φαινομενολογικής αναδιατύπωσης του όρου το "κοινωνικό μειονέκτημα" της παραβατικότητας μέσα από την ιδεολογία και την πρακτική των διαδικασιών του "πολιτισμικού κεφαλαίου" και του "κοινωνικού φράγματος".

Οι έννοιες και η σημασία τους

Ο "κοινωνικός αποκλεισμός" αποτελεί σήμερα ζήτημα τεράστιων διαστάσεων, όχι μόνον από πλευράς θεωρητικού ενδιαφέροντος αλλά κυρίως από πλευράς στρατηγικών επιλογών και χάραξης πολιτικής, σε παγκόσμιο και εσωτερικό επίπεδο. Επιστημονικές και διεπιστημονικές προσεγγίσεις χτίζουν σταδιακά όγκους σχετικών κειμένων που αποσκοπούν στην αποκωδικοποίηση της έννοιας του όρου "κοινωνικός αποκλεισμός" στο πλαίσιο της σύγχρονης παγκοσμιοποιημένης καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων. Στόχος του κειμένου που ακολουθεί δεν είναι να εξαντλήσει το πλήθος των θεωρητικών διενέξεων, αλλά να επιδιώξει μια στοιχειώδη συνεννόηση γύρω από την ουσία, αξία και απαξία του πλέγ-

* Διδάκτορας Κοινωνιολογίας, ερευνητής στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

ματος των σχέσεων, αλληλεξαρτήσεων και διαδράσεων που συνθέτουν τον όρο "το κοινωνικό μειονέκτημα" της παραβατικότητας.

Από τα πρώτα ήδη στάδια της αναζήτησης του επιστημονικού λόγου για την ιδεολογία και θεωρία του κοινωνικού αποκλεισμού διαπιστώνεται μια γενικότερη σύγχυση γύρω από τη φύση και τη θέση των αποκλεισμένων ατόμων και ομάδων. Η σύγχυση εκδηλώνεται και με την αδυναμία διατύπωσης με σαφήνεια ενός γενικά αποδεκτού ορισμού της έννοιας του όρου "κοινωνικός αποκλεισμός", – γεγονός που έχει θεωρηθεί απαραίτητο προκειμένου μια ιδέα ή έννοια να καταστεί αντικείμενο γνώσης¹.

Βέβαια, οι γνώμες των ειδικών συγκλίνουν στην άποψη ότι ο όρος καλύπτει φαινόμενα με ποικίλες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές διαστάσεις. Στη συνέχεια, οι παρεχόμενες διευκρινίσεις των διαστάσεων του αποκλεισμού καταλήγουν σε αποκλειστική απαρίθμηση των κύριων συστατικών του. Η επισκόπηση σύγχρονων κοινωνιολογικών θεωριών αποκαλύπτει εμφανή διχογνωμία ανάμεσα στους ειδικούς, ενώ διαπιστώνεται ομοφωνία ως προς την αδυναμία ορισμού της κοινωνικής θέσης των αποκλεισμένων με βάση ένα και μοναδικό κριτήριο.² Σύμπτωση απόψεων καταγράφεται επίσης ως προς τη διαπίστωση πως η έννοια του αποκλεισμού συνδέει τις έννοιες των κοινωνικών δικαιωμάτων αφενός και της υλικής αποστέρησης ή της πραγματικής αδυναμίας απόκτησης υλικών αγαθών αφετέρου. Η βασική ιδέα είναι πως ο αποκλεισμός αφορά την ανισότητα σε όλες τις διαστάσεις – οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές, πολιτισμικές. Με την επιπρόσθετη χρήση της λατινοαμερικανικής εκδοχής της έννοιας της περιθωριοποίησης, ο όρος αντιπροσωπεύει ένα σχετικά πρόσφατο τρόπο μετονομασίας ενός μεγάλου αριθμού καταστάσεων, που αναγνωρίζονται ως προβλήματα ή απειλές για το επιθυμητό μέλλον της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης. Με αυτό τον τρόπο αποκαλύπτεται και η δυναμική του όρου, η οποία μπορεί εύκολα να συμπεριλάβει όλα τα φαινόμενα που θεωρούνται απειλητικά ή ηθικά ανεπίτρεπτα στη σύγχρονη, παγκοσμιοποιημένη, νεοφιλελεύθερη, καπιταλιστική τάξη πραγμάτων.

Υποστηρίζεται ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί τη "μάστιγα της εποχής μας"³. Αλλού ερμηνεύεται ως "το μέγα κοινωνικό έγκλημα της εποχής μας, όπως η εκμετάλλευση ήταν το αντίστοιχο έγκλημα για το δέκατο ένατο αιώνα"⁴. Τα στοιχεία που θεμελιώνουν την αντικειμενική υπόσταση αυτού του σύγχρονου κοινωνικού εγκλήματος θεωρείται πως συμπεριλαμβάνουν την περιφρόνηση της δημοκρατίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, την η-

θική ύφεση που σημειώθηκε με το θρίαμβο του ατομικισμού, την εγκατάληψη βασικών στόχων του κοινωνικού συμβολαίου, τη διάλυση του κράτους πρόνοιας ως "εχθρού προς εξολόθρευση", την επανεμφάνιση του εθνικισμού, του ρατσισμού, της βίας, του "κράτους άνευ δικαίου", και τη δημιουργία τειχών, γύρω από τις κυρίαρχες ομάδες των προνομιούχων, για να κρατήσουν "απ' έξω" όλες τις δυστυχίες, όπως "την πλημμυρίδα της ανισότητας", "την κλιμάκωση της φτώχειας", τη "βιομηχανία των παραγκωνισμένων", τους "παρίες της πόλης", την "εξαθλίωση του περιθωρίου" τις "παρामορφωμένες συνοικίες", τους "στιγματισμένους ξένους"⁵.

Για το μελετητή της κοινωνικής πραγματικότητας του εγκλήματος, ο κοινωνικός αποκλεισμός των παραβατών, σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί ένα σύγχρονο φαινόμενο. Απαντάται με διάφορες μορφές, από τότε που οι άνθρωποι αποφάσισαν να ζήσουν σε οργανωμένες ομάδες, από τότε που επιβλήθηκε η αξία της τήρησης των νόμων ή διαφορετικά, η συμμόρφωση με τους κανόνες συμπεριφοράς που επιβλήθηκαν από την τάξη που είχε την εξουσία να τους επιβάλλει και να τους καταστήσει αποδεκτούς από όλους. Από την άλλη πλευρά, η έννοια της μάστιγας, φορτισμένη με ένα ντετερμινιστικό, θρησκευτικό-θεολογικό στίγμα, ως κατάσταση, μη αντιμετωπίσιμη με ανθρώπινα μέσα, είναι επιστημονικά αναξιόπιστη. Η χρήση της, λοιπόν, σε συνδυασμό με τους μηχανισμούς κοινωνικού αποκλεισμού που διαμορφώνονται και συντηρούνται σε κοσμικό επίπεδο αποβαίνει αντιφατική και ενδεχόμενα παραπλανητική. Ο μελετητής φαινομένων αποκλεισμού, από την αρχή αντιλαμβάνεται πως δεν ασχολείται με κάποιο ιδιαίτερο είδος νέμεσης, αλλά με απόλυτα συγκεκριμένες διαδικασίες άσκησης πολιτικής. Διαπιστώνει ότι η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού αποβαίνει κατανοητή ακριβώς μέσα από τις προβλεπόμενες στρατηγικές καταπολέμησής του. Το ζήτημα του κοινωνικού αποκλεισμού ανάγεται ακριβώς στην ανάλυση αυτών των στρατηγικών που επικεντρώνονται κυρίως στην αποκάλυψη των μηχανισμών που σχετίζονται με το εννοιολογικό του αντίθετο, δηλαδή με την έννοια της "ενσωμάτωσης", ή κατ' άλλες διατυπώσεις της "ένταξης", "προσαρμογής", "συγχώνευσης", "αφομοίωσης"⁶.

Σε σχέση με την εννοιολόγηση του κοινωνικού αποκλεισμού ως "νέου" κοινωνικού εγκλήματος, και στη βάση προσεγγίσεων που έχουν αναπτυχθεί στον επιστημονικό χώρο της κοινωνιολογικής θεώρησης του εγκλήματος, διατυπώνουμε τις παρακάτω σκέψεις και "αντιρρήσεις".

Η "φύση" και η "θέση" του αποκλεισμένου παραβάτη

Οι κοινωνιολόγοι του εγκλήματος δεν έχουν, ούτε είχαν εκφράσει ποτέ, καμία αμφιβολία για τη φύση και τη θέση των αποκλεισμένων παραβατών. Ήδη από την εποχή της παραδοσιακής εγκληματολογίας⁷, οι παραβάτες αποτελούσαν ιδιαίτερα είδη ανθρώπων εξαιρετικά διάφορα των συνηθισμένων νομοταγών πολιτών. Με τη διάχυση και επικράτηση αυτής της άποψης, τα μέλη της οργανωμένης κοινωνίας διαχωρίστηκαν σε "κονφορμιστές" και "απροσάρμοστους" και οι διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού κινήθηκαν, αυτόματα, με βάση το ερώτημα: Γιατί να μην είναι όλα τα μέλη της οργανωμένης κοινωνίας νομοταγείς; Γιατί δεν υποτάσσονται όλοι στους νόμους και στις ηθικές επιταγές της κοινωνίας στην οποία ζουν;

Οι απαντήσεις που δόθηκαν στο ερώτημα, γιατί μερικοί μόνο παρεκκλίνουν, στήριξαν την πεποίθηση στην ύπαρξη ενδογενών παθολογικών ιδιοτήτων των ατόμων που διαφέρουν. Μπορεί να έχουμε προοδεύσει πολύ από τότε, αλλά, ειδικοί εξακολουθούν να μας διαβεβαιώνουν πως η αιτία του "αντικονφορμισμού" βρίσκεται "εντός" του ανθρωπίνου σώματος ή πνεύματος.

Ταυτόχρονα, επικράτησε η άποψη πως το διαφορετικό αυτό είδος ατόμων έπρεπε οπωσδήποτε να διορθωθεί. Το γεγονός πως η διόρθωση συντελείται, είτε μέσα από ποινικού τύπου τιμωρίες, είτε μέσα από πιο τρυφερές διαδικασίες που καλούνται "θεραπείες", δεν αλλάζει την τύχη του παραβάτη, που παραμένει πάντα η ίδια. Η τιμωρία ή η θεραπεία στοχεύει στην αντιστροφή της κοσμοαντίληψης και συμπεριφοράς του ατόμου που παρεκκλίνει. Μια οποιαδήποτε άλλη λύση είναι ανασφαλής και επικίνδυνη.

Είναι απολύτως παραδεκτή η θέση, ότι ο ποινικός λόγος είναι πολιτικός λόγος⁸. Η τύχη του παραβάτη των θεσμοθετημένων και κυρίαρχων κοινωνικών διακανονισμών είχε αρχικά διατυπωθεί με εκπληκτική σαφήνεια από τον Thomas Hobbes⁹, ο οποίος μαζί με τους όρους του κοινωνικού συμβολαίου δημιούργησε και τη δικαιολογητική βάση του κοινωνικού αποκλεισμού των παραβατών –επιχειρηματολογώντας σε βάθος για την ανάγκη του "κοινωνικού τους ελέγχου", προκειμένου να αποτραπεί η υπονόμευση της κοινωνικής σταθερότητας– σε κάθε περίπτωση, όμως, "εντός των τειχών" της κοινωνίας.

Θεωρητικοί του αιώνα μας, επίσης, αναλύουν την παραπτωμα-

τικότητα σαν συμπεριφορά που προσβάλλει τις θεσμοποιημένες προσδοκίες που είναι κοινές και αναγνωρισμένες σαν νόμιμες μέσα σε ένα κοινωνικό σύστημα¹⁰. Ο όρος "παρεκκλίνουσα συμπεριφορά" αναφέρεται στη συμπεριφορά που αποκλίνει σημαντικά από τους κοινωνικούς κανόνες, που έχουν προσδιοριστεί σαν "κοινωνικά πρόσφοροι και ηθικά δεσμευτικοί"¹¹. Η παραβατικότητα έχει χαρακτηριστεί σαν συμπεριφορά που βαδίζει σε αποδοκιμασμένες κατευθύνσεις και θεωρείται ικανή να διαταράξει τα όρια ανοχής της κοινωνίας¹².

Στη βάση αυτών των θεωρήσεων, έχει δημιουργηθεί μια φαινομενολογική αναδιτύπωση της κοινωνικής πραγματικότητας γενικά και του εγκλήματος ειδικότερα, που υποδεικνύει ένα συγκεκριμένο τρόπο οπτικής αντιμετώπισής τους, το πώς να βλέπει δηλαδή κανείς μερικά φαινόμενα, που είναι συγχρόνως και ένας τρόπος του πώς να μην τα βλέπει. Οι παραπάνω τοποθετήσεις θεωρούν δεδομένη την ύπαρξη ενός συναινετικού ("consensus") προτύπου κοινωνικού σχηματισμού αφενός, ενώ αφετέρου, εμπεριέχουν αξιολογήσεις με βάση ηθικά κριτήρια, εισάγοντας έτσι το τεράστιο θεωρητικό ζήτημα της ηθικά αποδεκτής συμπεριφοράς¹³. Παραδοσιακά, η παραβατικότητα έχει παρουσιαστεί με ανεπίδεκτους ανάλυσης όρους όπως "κοινωνική πληγή", "αντικοινωνική πράξη", ή "δημόσιο κακό", και ο ορισμός της ως συμπεριφοράς που αποκλίνει από τα κοινωνικά standards¹⁴ αντιμετωπίζει το πρόβλημα της νομιμοποίησης αυτών των standards. Είναι πιθανό, και έχει συμβεί, σημαντικά τμήματα του πληθυσμού μιας κοινωνίας να προτιμούν να ζήσουν διαφορετικά από τους όρους και τις αξίες της κυρίαρχης πολιτισμικά ομάδας και να ακολουθούν τους δικούς τους ιδιαίτερους πολιτισμικούς κώδικες ή ακόμη και να μην παραχωρούν ή να διαρρηγνύουν τη συναίνεση. Από την άλλη πλευρά, στη βάση του προεξάρχοντος ηθικού σχετικισμού των σύγχρονων μεταβιομηχανικών κοινωνιών, η νομιμότητα της παρανομίας αδικημάτων, όπως η πορνογραφία, η ομοφυλοφιλία, η τοξικοεξάρτηση, η χαρτοπαιξία, έντονα αμφισβητείται.

Η θέση των παραβατών διαγράφεται, επίσης, με σαφήνεια μέσα από τη θεωρητική διερεύνηση του ρόλου που διαδραματίζει η παραβατικότητα στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης.

Όπως και ο Hobbes, τόσο ο Durkheim όσο και ο Marx, είχαν τοποθετήσει τους διαφορετικούς της κοινωνίας εντός των κοινωνικών συνόρων, αλλά αντέταξαν στη δυσλειτουργική άποψη του Hobbes μια λειτουργική αντίληψη, η οποία και θεμελίωσε τη συ-

ζήτηση γύρω από τις "υπολανθάνουσες κοινωνικές λειτουργίες της παραβατικότητας"¹⁵.

Είναι γεγονός ότι, τόσο ο Durkheim όσο και ο Marx κατέληξαν σχεδόν στο ίδιο συμπέρασμα: Οι συμπεριφορές των "απροσάρμοστων", των "διαφορετικών", των "παρεκκλινόντων", των "εγκληματιών", διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη συγκράτηση της κοινωνικής συνοχής και στη διατήρηση των υπάρχοντων κοινωνικών διακανονισμών.

Για τον Durkheim, η παραβατικότητα και ιδιαίτερα το έγκλημα αφυπνίζει τις συνειδήσεις και προκαλεί την εμφάνιση ενός μοναδικού συναισθήματος, του συλλογικού δημοσίου αισθήματος¹⁶. Για τον Marx, ο εγκληματίας παρέχει μια επιπρόσθετη μοναδική υπηρεσία: *Διακόπτει τη μονοτονία και την ασφάλεια της ζωής των αστών, την εμποδίζει να λησάνει και προκαλεί την απαιτούμενη διαρκή ένταση, την απαραίτητη κινητικότητα του πνεύματος χωρίς τα οποία, το έναυσμα του ανταγωνισμού αμβλύνεται. Το αδίκημα, με την ασταμάτητη εξέλιξη νέων μέσων προσβολής της ιδιοκτησίας, προκαλεί με τη σειρά του την δημιουργία νέων μέσων άμυνας με τεράστιες συνέπειες για την επινόηση των μηχανικών μέσων παραγωγής*¹⁷.

Με βάση το δυσλειτουργικό πρότυπο του Hobbes, τα θεσμοποιημένα δεσμά είναι απαραίτητα για την ίδια την ύπαρξη της κοινωνίας. Η παρέκκλιση είναι καταδικαστέο εμπόδιο της κοινωνικής ευταξίας και ο κονφορμισμός αποτελεί αδιαμφισβήτητο επίτευγμα. Στο λειτουργικό πρότυπο των Durkheim και Marx, η παραβατικότητα μπορεί να είναι μια οφθαλμοφανής επιζήμια συμπεριφορά, που όμως υπογραμμίζει την συμβατικότητα, μέσα από την ανάπτυξη θετικών λειτουργιών για την κοινωνική συνοχή: Όταν σε μια κοινωνία υφίστανται μηχανισμοί τιμωρίας και αποκλεισμού τα κοινωνικά σύνορα διευκρινίζονται. Η ίδια η κοινωνία ξεκαθαρίζει τη σκέψη της και η ομάδα που επιβάλλει τους κυρίαρχους κανόνες συμπεριφοράς, επαναβεβαιώνει τη θεσμοποιημένη νομιμοποίηση της εξουσίας της "προς τούτο". Όταν μέλη μιας κοινωνίας ακολουθούν μη γενικά αποδεκτές μορφές συμπεριφοράς, η κοινωνία που επιθυμεί να διατηρήσει τους όρους ζωής της, αισθάνεται την ανάγκη να αντιδράσει. Για αυτό το λόγο, η παραβατικότητα, μέσα από την κοινωνική αντίδραση σε αυτή, επιβεβαιώνει τα κοινωνικά σύνορα και συμβάλλει στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Η παραβατικότητα μπορεί επίσης να λειτουργήσει και σαν καταλύτης για κοινωνική αλλαγή ή αυξημένη πολιτική καταστολή, γιατί προκαλεί την κατεστημένη κοινωνική

πραγματικότητα προσβάλλοντας τους Θεούς και όσους ισχυρίζονται πως τους αντιπροσωπεύουν στα εγκόσμια.

Με βάση τα προλεγόμενα, καταλήγει κανείς στο συμπέρασμα ότι οι παραβάτες είναι επικίνδυνοι, αλλά αναγκαίοι. Ειδικότερα:

Η παραβατικότητα είναι ένα επικίνδυνο πολιτικό φαινόμενο που προκαλεί και ανθίσταται στην άσκηση της εξουσίας και την εφαρμογή του Νόμου. Εξαναγκάζει το μη-παρεμβατικό, φιλελεύθερο κράτος να ξεφύγει από το δόγμα "laissez-faire, laissez-aller"¹⁸, και να ενεργήσει τυπικά για να διασφαλίσει τη νομιμότητα από την απειλή του παραβάτη. Επιπλέον, υπογραμμίζει το γεγονός ότι οι μη σκοπούμενες επιπτώσεις των τυπικών μηχανισμών άσκησης κρατικού ελέγχου, που είναι ουσιαστικά αποκλειστικές, είναι στην πραγματικότητα σκοπούμενες. Για παράδειγμα, είναι κοινή η διαπίστωση πως οι φυλακές δημιουργούν εγκληματικότητα. Και δεν είναι η αμέλεια ή η άγνοια που αποκλείει την κατάργηση των φυλακών. Αντίθετα, το ποινικό τιμωρητικό σύστημα στοχεύει στη δημιουργία ενός "αποθέματος ατόμων υποψηφίων αντικειμένων εκμετάλλευσης για συμβολικούς δραματουργικούς σκοπούς ή εξιλαστηρίων θυμάτων της οργής μιας κοινωνίας που ταραίζεται"¹⁹.

Το "κοινωνικό μειονέκτημα" της παραβατικότητας

Η σύγχρονη ανάγνωση των παραπάνω ορισμών και αντίληψων με βάση το λεξιλόγιο της μεταμοντέρνας εποχής, αναδεικνύει το "κοινωνικό μειονέκτημα" των παραβατών, που είχε ήδη ουσιαστικά διατυπωθεί με την ίδια την υιοθέτηση της διάκρισης των πολιτών σε νομοταγείς και παραβάτες. Η εμμονή στην αντίληψη για την επικινδυνότητα και κοινωνική ανεπάρκεια των τελευταίων συνεχίζει να στηρίζει τη νομιμοποίηση των κατασταλτικών ή θεραπευτικών μηχανισμών άσκησης ελέγχου ή διαφορετικά, του πλαισίου αναμόρφωσης, με το οποίο συνδέονται οι θεωρίες και πρακτικές της επανένταξης και της κοινωνικής αποκατάστασης.

Η νεοφιλελεύθερη αντίληψη που διαπνέει την παγκόσμια κοινωνία των ημερών μας, έχει προκαλέσει μια πρόσφατη αναβίωση του ενδιαφέροντος στη δυσλειτουργική δυνατότητα της παραβατικότητας. Η διαφαινόμενη αποστασιοποίηση από κάθετα σχήματα ταξικής κοινωνικής διαστρωμάτωσης διευκολύνει τη διάχυση μιας οριζόντιας αντίληψης, όπου οι θέσεις καθορίζονται από τους ό-

ρους "μέσα" κι "έξω"²⁰. Σαν αποτέλεσμα, η εκδοχή ότι "όλος ο κόσμος είναι εντός των τειχών, ...τα δε ονομαζόμενα θύματα του 'κοινωνικού αποκλεισμού'... είναι κι αυτά μέσα, και μάλιστα μέχρι το λαιμό"²¹ αγνοείται και παρακάμπτεται. Την εποχή του εκσυγχρονισμού, της αναδιάρθρωσης του καπιταλισμού και των ιστορικών μετασχηματισμών ("mutations")²² της μεταβιομηχανικής κοινωνίας, η κοινωνική ένταξη παρουσιάζεται σαν υπέρτατος στόχος. Η θεωρητική υπόθεση πως "οι αποκλεισμένοι δεν έχουν παρά μια ιδέα κατά νου, να ενταχθούν"²³, θεωρείται δεδομένη και αυταπόδεικτη. Πραγματικά, όλη η φιλολογία και οι πρακτικές που στοχεύουν στην κοινωνική ένταξη ή επανένταξη αποφυλακισμένων καταδικών και παραβατών, δικαιολογεί την αντίληψη ότι η κοινωνία ξαναγράφει το μυθιστόρημα του M. Proust "Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο" ή αφηγείται "την ιστορία της αλεπούς που πιάστηκε σε δόκανο και της κόπηκε η ουρά και όταν γύρισε στο δάσος έλεγε στις άλλες ότι η μόδα είναι να μην έχουνε ουρά"²⁴.

Η νεκρανάσταση της κλασικής ανταποδοτικής-τιμωρητικής αντίληψης του Beccaria και του Bentham²⁵ και η αναβίωσή της μέσα από τα πορίσματα της, αμερικανικής προέλευσης, σχολής των νεοκλασικών συντηρητικών ειδικών ("neo-classical, conservative revivalists")²⁶, καλλιεργεί μια επίθεση στο όραμα της εξατομικευμένης αποκαταστατικής απονομής της δικαιοσύνης που προέκυψε από το θετικισμό του 19ου αιώνα. Τα επιχειρήματα των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών για μια απελευθερο-αριστερίζουσας προοπτικής ανεκτική κοινωνία σταδιακά εγκαταλείπονται στη στροφή προς μια κοινωνία συντηρητικής προοπτικής, με πληρέστερη και ενισχυμένη εφαρμογή του δίδυμου του Νόμου και της Τάξης.

Η εξέταση της παράδοξης αύξησης των ρυθμών παραβατικότητας σε περιόδους ευημερίας, οδήγησε στην αναδιατύπωση της αντίληψης για την κοινωνική αναστάτωση που επέρχεται με τους "υψηλούς" ρυθμούς αύξησης των εγκλημάτων και την παθογόνο παρουσία των εγκληματιών²⁷. Εμπειρικές αποδείξεις εμφανίζονται να υποστηρίζουν ότι το έγκλημα, που υψώνεται πάνω από τα ιστορικά καταγεγραμμένα επίπεδα, μπορεί να δημιουργήσει διάρρηξη του κοινωνικού ιστού και την εμφάνιση άτυπων προστατευτικών απαντήσεων, τύπου "vigilantis", που θα διαλύσουν κυριολεκτικά την κοινωνία²⁸. Αμφισβητούμενες επιστημονικά ανησυχητικές κραυγές πανικού για την "απώλεια των κοινωνιών μας", μέσα σε συνθήκες βίας, καταστροφικότητας και διαστροφής αξιών, που ξεφεύγουν πλέον από τις "υποβαθμισμένες εργατικές συνοικίες

και τείνουν να αποτελέσουν το αστικό μας πρόβλημα²⁹ αποτελούν πλέον κοινό τόπο σύμπτωσης ανάμεσα στους ειδικούς.

Με την αναβίωση της κλασικής αντίληψης για την κοινωνική επικινδυνότητα του εγκληματία-παραβάτη, το "κοινωνικό μειονέκτημα" της παραβατικότητας αποκτά νέες διαστάσεις:

Η επιστημονικά τεκμηριωμένη αμφισβήτηση των επίσημων στατιστικών στοιχείων καταγραφής της εγκληματικότητας και η δυσπιστία απέναντι στο καταφανές παρακάμπτονται. Η αντίληψη πως "η εικόνα μας για το έγκλημα ...δεν είναι μια φωτογραφία των πραγματικών κινδύνων που μας απειλούν... αλλά αποτελεί κομμάτι δημιουργικής τέχνης, στο οποίο μερικοί κίνδυνοι εμφανίζονται και άλλοι παραλείπονται"³⁰, αγνοείται ή υποβαθμίζεται.

Με βάση μια φαινομενολογική θεώρηση της σύγχρονης φτώχειας³¹, η παραβατικότητα, η κοινωνική επιθετικότητα, η περιθωριοποίηση και η ανάπτυξη ιδιόμορφων πολιτισμικών εκδηλώσεων χρησιμοποιούνται για κοινωνικό παραδειγματισμό και αναδιατύπωση των επιστημονικά αμφισβητήσιμων ισχυρισμών για τα εγκληματογόνα αποτελέσματα της φτώχειας και της ανεργίας. Σαν αποτέλεσμα, φαινόμενα που πιθανά να φέρνουν στην επικαιρότητα τις διατυπώσεις για "συνύπαρξη πλούτου και αθλιότητας στον ύστερο καπιταλισμό"³² ή για τις συνθήκες συγκρότησης "μιας οργανωμένης κοινωνικοπολιτισμικής αντίθεσης"³³, παραγνωρίζονται και ενδεχομένως παρερμηνεύονται.

Η διαπίστωση ότι οι ταξικές κατηγορίες αναπαριστώνται πλέον σε σχήμα "ρωσικού τρούλου με κάπως στενότερη βάση, ευρύτερο τον σφαιροειδή μέσο όγκο και απότομη απόληξη σε μια μυτερή κορυφή"³⁴, δεν συνεπάγεται αυτοδίκαια πως το "τέλος της ιστορίας" έχει έλθει. Αντίθετα, μια επιστημονικά τεκμηριωμένη "ανατομία του νεοσυντηρητισμού"³⁵ αποδεικνύει πως το μεταπολεμικό κοινωνικό κράτος και ο τύπος της δημοκρατίας που συνδέεται με αυτό υφίστανται οργανωμένη επίθεση στο πολιτικό, ηθικό και οικονομικό πεδίο³⁶. Επιπλέον, η βασική κοινωνιολογική αντίρρηση στο χαρακτηρισμό της ανεργίας σαν "δομικά αναπόφευκτης και τεχνολογικά μεταβατικής", συνίσταται αφενός στη γενικευμένη χρήση αυτού του χαρακτηρισμού για τη δικαίωση και εκλογίκευση της τρέχουσας αθλιότητας και αφετέρου στον διαχωρισμό της Εργασίας από την απλή θέση απασχόλησης. "Η 'νατουραλιστική' στροφή της κοινωνικής θεωρίας προς την κατεύθυνση της καταξίωσης της πολυαπασχόλησης, της μερικής απασχόλησης και αυτοαπασχόλησης είναι συνώνυμη με την ανυπόκριτη πρόθεση συρρίκνωσης ή κατάργησης της κοινωνικής προστασίας όλων εκείνων

που παραμένουν μεν προλετάριοι αλλά πρέπει να πάψουν να χαρακτηρίζονται ως άνεργοι. Πραγματικά, μαζί με τη θεμελιακή αναλυτική κατηγορία 'απασχόληση', αποδυναμώνεται και η εξίσου θεμελιακή αναλυτική κατηγορία 'ανεργία'³⁷.

Το πραγματικό πρόβλημα στη σημερινή παγκόσμια κοινωνία των αποκλεισμών παραμένει η κοινωνική εκμετάλλευση των κοινωνικών μειονεκτημάτων ατόμων και ομάδων, σε μια εποχή που οι ταξικά διαρθρωμένες οργανώσεις, κινητοποιήσεις και αγώνες έχουν αποφασιστικά μειωθεί. Η έννοια του αποκλεισμού υποδηλώνει μια αίσθηση πλεονάσματος μάλλον παρά σπανιότητας σε συνθήκες εκμετάλλευσης και αδυναμίας. Ενός πλεονάσματος, που δεν είναι πλέον μόνο περιθωριακό, με όλες τις σημασίες του όρου, αλλά περιλαμβάνει και τμήμα του πληθυσμού, το οποίο πριν συμμετείχε στην ανάπτυξη και είχε κάποιο βαθμό ελέγχου στους όρους της ενσωμάτωσής του. Στην εποχή του τέλους της πλήρους απασχόλησης "οι βαρβαρισμοί που μετατρέπουν τα αστικά κέντρα σε σκουπιδότοπους"³⁸ μπορεί να μην οφείλονται στους ανήλικους παραβάτες, όπως με θέρμη υποστηρίζεται, αλλά στο γεγονός ότι σήμερα οι βιομηχανικοί εργάτες και οι μισθωτοί αποτελούν πλέον και αυτοί κατηγορίες "αποκλεισμένων" και υφίστανται κάθε στιγμή τον κίνδυνο να διαβούν το κατώφλι της σύγχρονης φτώχειας "(new poverty)" ή να αποτελέσουν τμήμα της υποτάξης "(underclass)". Το νέο πρόσωπο των αποκλεισμών αποδεικνύει ότι αποτελούν ενεργό δυναμική έννοια. Οι μηχανισμοί που τους δημιουργούν και τους συντηρούν φυσικά και συναντούν αντίδραση και αντίσταση από εκείνους που αφορούν. Δεν είναι δυνατόν όμως να υπάρξει, και αυτό σε μεγάλο βαθμό, μια ξεκάθαρη διάκριση ανάμεσα στους αγώνες που γίνονται για ενσωμάτωση, δηλαδή εναντίον της εκμετάλλευσης και τους αγώνες αντίστασης στον αποκλεισμό. Τα φαινόμενα της σύγχρονης φτώχειας των "υποβαθμισμένων εργατικών συνοικιών" διαφοροποιούνται ποιοτικά από το φαινόμενο της "φτώχειας" του 19ου αιώνα, όπου οι "ικανοί και κατάλληλοι για εργασία" που υπέφεραν από την οικονομική δυσπραγία διακρίνονταν καθαρά από τους "πένητες", τους "φύσει φτωχούς", τον "τέταρτο κόσμο", που ήταν "αδιάφοροι" για την αγορά εργασίας³⁹.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός, παρά την ένδεια των αναλύσεων που στοχεύουν στην αποκωδικοποίηση (decoding) της έννοιάς του⁴⁰, προβάλλει και σαν ένα δόκιμο πλαίσιο ανάπτυξης εναλλακτικών λύσεων "εν αποτυχία" του κράτους πρόνοιας. Λόγω της ιδιότητάς του σαν διαδικασίας που ανελλίσσεται μέσα στο πλαίσιο της

παγκοσμιοποίησης των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, θεωρείται πως προσφέρει ένα νέο τρόπο κατανόησης των εννοιών του "κοινωνικού μειονεκτήματος" και της "κοινωνικής αποστέρησης"⁴¹. Επειδή όμως στην καρδιά του ερωτήματος "ποιος αποκλείει ποιον, πώς και από τι" βρίσκεται το βασικό κοινωνιολογικό πρόβλημα της "κοινωνικής τάξης πραγμάτων σε συνθήκες κοινωνικής αλλαγής" για αυτό και επιχειρείται η αναλυτική σύνδεση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού με την έννοια της κοινωνικής συνοχής και ενσωμάτωσης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο είναι ερμηνεύσιμη η πρόταση ενός νέου κοινωνικού συμβολαίου των ενταγμένων με αυτούς που διαφέρουν, όπως και η διαφορετική αντίληψη της κοινωνικής δικαιοσύνης από το μεταπολεμικό κοινωνικό συμβιβασμό των κοινωνικών εταίρων⁴². Ως εκ τούτου, η κατανόηση των διαδικασιών που εμπλέκονται στην εμφάνιση και συντήρηση σύγχρονων φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού απαιτεί την επιστροφή της "κοινωνιολογικής μας φαντασίας" με έμφαση στη διερεύνηση των εκφράσεων της ηθικής συγκρότησης της μεταμοντέρνας κοινωνίας, προκειμένου να ανιχνευτούν οι λανθάνουσες μορφές νομιμότητας, μέσα στις οποίες συχνά εμφανίζονται μορφές κοινωνικής και ατομικής καταπίεσης, πιο ύπουλες και πιο επιζήμιες⁴³.

Κοινωνία "ευκαιριών", κοινωνία "αποκλεισμών"

Μέσα από τη διερεύνηση του πλέγματος των σχέσεων που συνθέτουν τη σύγχρονη έννοια του όρου "κοινωνικός αποκλεισμός", το κοινωνικό μειονέκτημα της παραβατικότητας αναδιατυπώνεται στη βάση της ανισότητας των εκπαιδευτικών και επαγγελματικών ευκαιριών που παρέχονται στους σύγχρονους παραβάτες, νεαρούς, ανήλικους, "καθ' έξιν", ή "κατ' επάγγελμα", μέσα από την ιδεολογία και την πρακτική του "πολιτισμικού κεφαλαίου" και του "κοινωνικού φράγματος".

Οι εκπαιδευτικές ευκαιρίες, η δυνατότητα επιλογής απασχόλησης, η πρόσβαση στην αγορά εργασίας και ο ρυθμός κοινωνικής κινητικότητας, έχουν χρησιμοποιηθεί σαν δείκτες κοινωνικής δικαιοσύνης ή αδικίας⁴⁴. Από την άλλη πλευρά, η σχέση της εκπαιδευτικής διαδικασίας και της δομής της απασχόλησης, έχει γίνει κατανοητή μέσα από δύο κυρίαρχα αναλυτικά ερμηνευτικά σχήματα: Η τεχνοκρατική θεωρία⁴⁵ προσδίδει έμφαση στην αστικοποίηση της κοινωνίας και τη στροφή προς την κοινωνία των ειδι-

κών, όπου η ισότητα ευκαιριών και η κοινωνική δικαιοσύνη αντανακλάται σε αυτό που ο Parsons περιέγραψε σαν τον "επιτευγματικό άξονα"⁴⁶ των βιομηχανικών κοινωνιών. Η θεωρία του "κοινωνικού φράγματος"⁴⁷, δέχεται την ύπαρξη ανθεκτικών ταξικού τύπου διαιρέσεων και αγώνων εξουσίας ανάμεσα στις διαφορετικές επαγγελματικές ομάδες. Στη βάση των εκδοχών που αναπτύχθηκαν από τη νεοβεμπεριανή κοινωνιολογική παράδοση⁴⁸, η αξία της έννοιας του "status" επαναβεβαιώθηκε σαν η πλέον κατάλληλη για την οριοθέτηση των συνόρων των κοινωνικών ομάδων και πηγή σχέσεων κυριαρχίας με δυναμική ανεξάρτητη από εκείνη της έννοιας της κοινωνικής τάξης. Ο Weber, χρησιμοποίησε το όρο φράγμα για να αναφερθεί επίσης σε μια διαδικασία ιεραρχικής υποταγής όπου μια κοινωνική ομάδα μονοπωλεί πλεονεκτήματα, αγαθά, ευκαιρίες, αποκλείοντας την πρόσβαση σε αυτά σε άτομα εκτός ομάδας. Με μια τέτοια διαδικασία, το φράγμα, αφενός επιτρέπει στα μέλη της ομάδας να μεγιστοποιούν τα οφέλη τους και αφετέρου υποστηρίζει την επίτευξη αμοιβαίας κατανόησης, ισονομίας και ισότητας στις μεταξύ τους σχέσεις⁴⁹.

Στις δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες καταμαρτυρείται μια θεμελιώδης στροφή στους τρόπους και μεθόδους αποκλεισμού. "Οι δύο κύριες επινοήσεις (τεχνάσματα) αποκλεισμών, με τις οποίες η αστική τάξη διαμορφώνεται και συντηρείται σαν ιδιαίτερη κοινωνική τάξη, είναι, πρώτον εκείνες που περιβάλλουν το θεσμό της ιδιοκτησίας και δεύτερον εκείνες που αναφέρονται στα ακαδημαϊκά και επαγγελματικά τυπικά και ουσιαστικά προσόντα. Κάθε ένα από αυτά τα τεχνάσματα αντιπροσωπεύει ένα πακέτο νομικών διακανονισμών για να περιορίζεται η πρόσβαση σε ανταμοιβές και προνόμια"⁵⁰. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς είναι μια μορφή φραγμού που έχει σχεδιαστεί για να εμποδίζει τη γενικευμένη πρόσβαση στα μέσα παραγωγής και των καρπών τους. Ο προσοντισμός είναι μια δεύτερη μορφή φράγματος που σχεδιάστηκε για να ελέγχει και να κατευθύνει την είσοδο στις θέσεις απασχόλησης κατά τον καταμερισμό εργασίας⁵¹.

Από τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας⁵², το πολιτισμικό κεφάλαιο έχει αναγνωριστεί σαν βασικός παράγοντας αναπαραγωγής της κοινωνικής θέσης των μεσοαστικών κοινωνικών στρωμάτων⁵³. Τελευταία όμως διαπιστώνεται πως στο πλαίσιο της καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης η πολιτισμική επένδυση κεφαλαίου έχει αρχίσει να αποτελεί ρίσκο. Μια δυσπιστία είναι διάχυτη στην ικανότητα των οργανισμών και επιχειρήσεων, δημοσίων και ιδιωτικών, να διασφαλίσουν πλήρη και σταθερή απασχόληση ή να α-

νταποκριθούν στις προσδοκίες για προώθηση καριέρας. Σε συνθήκες σχετικής απώλειας υλικού κεφαλαίου, η αυξανόμενη τάση των εργοδοτών να υιοθετούν ευέλικτα-μεταγραφειοκρατικά πρότυπα οργάνωσης και λειτουργίας των επιχειρήσεών τους απειλεί ένα μεγάλο αριθμό μεσοαστικών οικογενειών, που έχουν βασιστεί στις προϋπάρχουσες γραφειοκρατικές δομές οργάνωσης της εκπαίδευσης και των διαδικασιών πρόσληψης και απασχόλησης⁵⁴.

Το "γραφειοκρατικό παράδειγμα", με το οποίο είμαστε εξοικειωμένοι, αντιπροσώπευε έναν τύπο διαχείρισης της εργασίας "με έμφαση στην ακρίβεια, την ταχύτητα, τη διαφάνεια, την κανονικότητα, την αξιοπιστία και την αποτελεσματικότητα"⁵⁵. Προϋπέθετε αποπροσωποποιημένες σχέσεις και ξεκάθαρα καθορισμένους εργασιακούς ρόλους, κανονισμούς και διαδικασίες, σύμφωνα με τον κλασικό βεμπεριανό ορισμό της γραφειοκρατικής οργάνωσης. Το "ευέλικτο παράδειγμα" υιοθετώντας την αντίληψη του Veblen για την "αδυναμία και την ανεπάρκεια των αρετών και της απόδοσης των γραφειοκρατικών ρόλων"⁵⁶, ανθίσταται στη ζήτηση προσωπικού με την παραπάνω έννοια. Η μετάβαση από τις παραδοσιακές μορφές οργάνωσης στη γραφειοκρατική ρουτίνα θεωρείται πως έχει επιφέρει την απώλεια της "χαρισματικότητας", με την κλασική εκφορά της και της πρωτοβουλίας ή επινοητικότητας που αυτή συνεπάγεται⁵⁷. Η ζήτηση στη μεταγραφειοκρατική εποχή έχει επικεντρωθεί σε χαρισματικές προσωπικότητες, που διαθέτουν ευελιξία και αντοχή στις ανταγωνιστικές πιέσεις της αγοράς και προσόντα. Η χαρισματικότητα πλέον συνδέεται επίσης και με τη δυνατότητα ανάπτυξης προσωποποιημένων σχέσεων συνεργασίας, την ικανότητα ένταξης στον πολιτισμικό κώδικα της επιχείρησης, την ανάπτυξη ισχυρών δεσμών ανάμεσα στους συνεργάτες και τον οργανισμό, τη δυνατότητα της αμοιβαίας συμβατότητας ειδικοτήτων όσο και την απόκτηση εξειδικευμένης γνώσης⁵⁸. Έτσι, οι κανόνες του παιχνιδιού γίνονται υπερβολικά προσωποπαγείς. Η διάκριση ανάμεσα στον υπάλληλο και το πρόσωπο αποδυναμώνεται και οδηγεί στην έκθεση και επιστράτευση των συνολικών χαρακτηριστικών της προσωπικότητας. Μια τέτοια αλλαγή, οδηγεί στην αναδιαπραγμάτευση των κριτηρίων επιλογής των υποψηφίων προσθέτοντας στα κριτήρια της ανδρικής διευθυντικής ικανότητας και της εξειδικευμένης γνώσης, τη γραβάτα του σωστού σχολείου και τα αυξανόμενης βαρύτητας πλέον κοινωνικά ποιοτικά χαρακτηριστικά του γένους, της εθνικής ταυτότητας, του παρελθόντος του κοινωνικού υπόβαθρου και του χαρίσματος νέου τύπου⁵⁹.

Στις νεοσυντηρητικές διαχειρήσεις των τελευταίων ετών έχει

συμβεί μια αλλαγή στους κανόνες απασχόλησης, που δεν στηρίζονται πλέον στην ιδεολογία της αξιοκρατίας, αλλά στη δυναμική της οικονομίας της αγοράς και την ιδεολογία της "γονεοκρατίας"⁶⁰. Η διεύρυνση της βάσης της εκπαιδευτικής διαδικασίας και τα συστήματα της μαζικής δημόσιας εκπαίδευσης δεν εγγυώνται πλέον ισότητα ευκαιριών για τους εκπροσώπους όλων των κοινωνικών τάξεων⁶¹. Αντίθετα, η σύγχρονη ιδεολογία της οικονομίας της αγοράς που θεωρεί πως η επένδυση στον προσοντισμό έχει μεγαλύτερη ανταποδοτική αξία, έχει καλλιεργήσει ένα νέο έδαφος ανισοτήτων. Μέσα σε ένα πολιτικό κλίμα που νομιμοποιεί ηθικά ένα αγοραίο σύστημα παιδείας κάτω από τα ρητορικά slogan της ισότητας των ευκαιριών, των standards και της ελευθερίας των επιλογών, εκείνοι οι γονείς που μπορούν να εξασκήσουν την αγοραία τους δύναμη, ώστε να κερδίσουν ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα προσοντισμού για τα παιδιά τους, θα το πράξουν. Έτσι, ο ανταγωνισμός για την εξασφάλιση και διασφάλιση των οικονομικών όρων και πόρων κοινωνικής διαβίωσης τη δεκαετία του 1990, δημιουργεί ενδοταξικές συγκρούσεις, που σταδιακά οδηγούν σε σημαντικές αλλαγές των μηχανισμών κοινωνικού αποκλεισμού. Έχει ήδη καταγραφεί μια ενδογενής ένταση ανάμεσα στην ιδεολογία της δημιουργίας μιας τυπικά ανοικτής και ισότιμης κοινωνίας, μιας κοινωνίας χωρίς διακρίσεις και αποκλεισμούς, και της αστικής νοοτροπίας να διατηρηθούν τα κεκτημένα μόνο από τους έχοντες, με την πρακτική αποκλειστικών διαδικασιών για τους μη έχοντες, έτσι ώστε να διασφαλίζεται η διατήρηση των προνομίων εντός της αστικής οικογένειας ή μιας κλειστής κοινωνικής ομάδας, με την ύψωση φράγματος προστασίας υπέρ των υπερεξειδικευμένων μελών της.

Το κοινωνικό μειονέκτημα της παραβατικότητας αναδιατυπώνεται μέσα από αυτή τη διαφοροποιημένη διάσταση των διαδικασιών κοινωνικού αποκλεισμού. Τα κοινωνικά φράγματα που λειτουργούν αποκλειστικά και ως προς την απόκτηση και διατήρηση της γνώσης και ως προς ενίσχυση της απασχόλησης ατόμων με ηχηρά προσόντα ("εφόδια"), δηλαδή τίτλους σπουδών από πανεπιστήμια "κύρους", "χάρισμα", εγγυήσεις "προσαρμοστικότητας" και "πολιτισμικής ενσωμάτωσης", καθιστούν απαγορευτική κάθε δυνατότητα πρόσβασης, σε αγαθά και προνόμια, ατόμων με διαφορετικό κοινωνικό υπόβαθρο, παρελθόν και προοπτική. Με αυτό τον τρόπο, επαναβεβαιώνεται η κοινωνική φύση και θέση των παραβατών σαν ένας σύγχρονος τέταρτος κόσμος, ένας κόσμος χωρίς

ελπίδα και προοπτική, σε μια κοινωνία μη ευκαιριών, κλειστή για αυτούς και ανισότιμη.

Επιπλέον, οι συνέπειες της διαφοροποιημένης αυτής διάστασης του κοινωνικού μειονεκτήματος της παραβατικότητας αποβαίνουν σήμερα μοιραίες για την τύχη των σύγχρονων παραβατών. Η παγκοσμιοποιημένη σύγχρονη τάξη πραγμάτων τείνει να αντιστρέψει την εκδοχή πως οι παραβάτες είναι είδος επικίνδυνο αλλά αναγκαίο. Ο ρόλος της παραβατικότητας για τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής αμφισβητείται και οι παραβάτες θεωρούνται είδος αναλώσιμο στη βάση της λειτουργίας ενός φασίζοντος μηχανισμού κοινωνικο-οικονομικής εξυγίανσης, που καταστρατηγεί κάθε έννοια διεθνούς δικαίου και ηθικής.

"Σε όλες τις χώρες της Λατινικής Αμερικής, ο εγκληματίας, ο φτωχός, πήρε τη θέση του 'ανατροπέα' ως νέου εχθρού... Οι μικροαπατεώνες ή οι απλοί ύποπτοι οδηγούνται έξω από τα σπίτια τους από ανθρώπους που είναι οπλισμένοι σαν αστακοί κυρίως μες τη νύχτα και μεταφέρονται με αυτοκίνητα χωρίς διακριτικά. Απατεώνες, κλέφτες, ιερόδουλες, παιδιά των δρόμων, τοξικομανείς, διανοητικώς καθυστερημένοι ή ομοφυλόφιλοι βρίσκονται σφαγμένοι σε δρόμους, σε ποτάμια, σε χωματερές"⁶².

Σημειώσεις

1. Αριστοτέλης, *Όργανον, Τοπικών Ζ'*, όπου υπερτονίζεται η σημασία της διατύπωσης ορισμών με σαφήνεια "...διότι αυτός που ορίζει οφείλει να χρησιμοποιεί τη σαφέστερη δυνατή διατύπωση, δεδομένου ότι ο ορισμός δίδεται με σκοπό να καταστεί το οριζόμενο αντικείμενο γνώσεως...".

2. Andersen J. et al., *Contribution of Poverty 3 to the understanding of poverty, exclusion and integration*, Brussels, EEIG, European Commission DG V/E/2, 1994. Επίσης, Xiberras M., *Theories de l' exclusion sociale*, Meridiens Klincksieck, Paris, 1993.

3. Αφιέρωμα στη "Μάστιγα του Κοινωνικού Αποκλεισμού", *Le Monde Diplomatique*, ελληνική έκδοση, τεύχος 6, Φεβρουάριος 1995.

4. Βλ. ανωτ. σημ. 3, Ignacio Ramonet, "Κοινωνικός αποκλεισμός, το μέγα έγκλημα της εποχής μας", σ. 7.

5. Βλ. ανωτ. σημ. 3, άρθρα των, Anne-Marie Michel, Denis Clerc, Hubert Prolougeau, Christian de Brie, Agnes Sinai, Alain Gresh, Brigitte Patrold, Alain Reynies, Claude Julien, Etienne Balibar, Federic Larsen, Rene Hamm, Philippe Videlier, από τα κείμενα των οποίων και οι εκφράσεις σε εισαγωγικά.

6. Οι όροι "inclusion", "insertion", "integration", "assimilation", έχουν

χρησιμοποιηθεί επάλληλα για να χαρακτηρίσουν τις "πολιτικές" που κατευθύνονται στην καταπολέμηση των φαινομένων του κοινωνικού αποκλεισμού. Κι εδώ παρομοίως διακρίνεται μια εννοιολογική σύγχυση. Έχει υποστηριχθεί ότι σε ένα φιλελεύθερο-ατομικιστικό θεωρητικό πλαίσιο ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων η έννοια της "προσθήκης" (insertion), σημαίνει δημιουργώ χώρο για τους νεο-εισερχόμενους στο συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό δίπλα στα λοιπά μέλη της κοινωνίας ή διαφορετικά, τοποθετώ τον ένα παράλληλα στον άλλον τη στιγμή που η πολιτισμική-κανονιστική θεώρηση του Durkheim περί "κοινωνικής συνοχής" και "αλληλεγγύης" χρησιμοποιεί τον όρο της πλήρους κοινωνικής ενσωμάτωσης ("integration") με την έννοια της αφομοίωσης-συγχώνευσης ("assimilation"). Επιπρόσθετα έχει καταγραφεί ότι ο όρος της "integration" χρησιμοποιείται σαν συνώνυμο των εννοιών της "προσθήκης" (insertion) και της "προσαρμογής" (adaptation), χωρίς επί πλέον να γίνεται λόγος σχετικά με το ποιος "ενσωματώνεται" σε τι, κατά "παραφθορά" της ορθόδοξης χρήσης του όρου από τον Durkheim. Βλ. σχετ. Barou J., "Les paradoxes de l'integration: de l'infortune des mots a la vertu des concepts", *Ethnologie Francaise*, Vol. 23, No 2, April-June, 1993, και P. Nasse, "Exclus et exclusions: connaitre les populations, comprendre les processus", *Commissariat general au Plan*, Paris, January 1992.

7. Βλ. για παράδειγμα την επισκόπηση των σχετικών αντιλήψεων στο Taylor I. et al., *The New Criminology*, Routledge, London, 1973.

8. Μανωλεδάκης Ι., *7 Θέσεις για το Δίκαιο και τη Δικαιοσύνη*, Σάκουλας, Αθήνα, 1992.

9. Hobbes T., *Leviathan*, Penguin, London, 1982, (αρχική έκδοση, 1651).

10. Cohen A. K., *Deviance and Control*, Prentice-Hall, New Jersey, 1966.

11. Merton R. K. & Nisbet R. A. (ed), *Contemporary Social Problems*, Harcourt, Brace, (2nd Edition), New York, 1966, σ. 805.

12. Clinard M. B., *Sociology of Deviant Behaviour*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1963, σ.22.

13. Schwendinger H. & J., "Defenders of Order or guardians of human rights?", στο συλλογικό τόμο Taylor I. et al, (ed), *Critical Criminology*, Routledge, London, 1975. σ. 113-146.

14. Matza D., *Becoming Deviant*, Prentice - Hall, New Jersey, 1969.

15. Box S., *Deviance, Reality and Society*, Halt, Rinehart & Winston, London, κεφ. 2ο.

16. Durkheim E., *Division of Labor in Society*, Free Press, New York, 1947, σ. 102.

17. Bottomore T. B. & Rubel M. (ed), *Karl Marx*, Watts, London, 1956, σ. 159-60.

18. Κατά παραφθορά του δόγματος "laissez faire, laissez passer". Η έκφραση έχει χρησιμοποιηθεί από τους Downes D. & Rock P., *Understanding Deviance*, Oxford University Press, London, 1982, σ. 7.

19. Foucault M., *Discipline and punish*, Peregrine books, London, 1984.
20. Ζαν - Πιερ Γκαρνιέ: "Κοινωνικός Αποκλεισμός ή πώς η ταξική κυριαρχία εκκενώνεται", μτφρ. Σ. Κουβελάκης, *Η εποχή*, 12/3/1995.
21. Βλ. ανωτ. σημ. 20.
22. Βλ. Laclau E. (eds), *The Making of Political Identities*, Verso, London, 1994, Introduction, όπου αναλύονται τα επί μέρους χαρακτηριστικά της κοινωνικής αλλαγής που συντελείται στην εποχή μας και προσδιορίζεται με τον όρο ιστορικός μετασχηματισμός "historical mutation".
23. Βλ. ανωτ. σημ. 20.
24. Παρατηρητής: "Κοινωνική Επανάσταση", *Καθημερινή*, 23/7/95.
25. Beccaria C., *Of Crimes and Punishments*, Oxford University Press, Oxford, 1964, (πρώτη έκδοση, 1764), Bentham J., *Introduction to Principles of Morals and Legislation*, 1789.
26. Ο όρος έχει αποδοθεί από τον S. Box (1971), βλ. ανωτ. σημ. 15.
27. Wilson J. Q., *Thinking about Crime*, Basic Books, New York, 1975, σ. 21-22.
28. Conklin J. E., *The impact of crime*, Macmillan, New York, 1975.
29. Morgan P., *Delinquent Fantasies*, Temple Smith, London, 1978, σ. 12-13.
30. Reiman J. H., *The rich get richer and the poor get prison*, Wiley, New York, 1979, σ. 55.
31. Κυριόπουλος Γ., "Κοινωνικός Αποκλεισμός", *Τα Νέα*, 16/12/94, σ. 6.
32. Marx K., *Capital*, Penguin, London, 1976.
33. Marcuse H., *Eros and Civilization*, Penguin, London, 1955.
34. Δερτιλής Γ. Β., "Ποιο τέλος της ιστορίας;" *Το Βήμα*, 25/6/95, σ. B10, 44.
35. Κατά την έκφραση του Ν. Μουζέλη, "Ανατομία του νεοσυντηρητισμού", *Το Βήμα*, 19/9/95 σ. 42/10.
36. Βούλγαρης Γ., *Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός, Κοινωνικό Κράτος 1973-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1994.
37. Τσουκαλάς Κ., "Ανεργία και αθλιότητα", *Το Βήμα*, 2/7/95, σ. Α14.
38. Αυτή η άποψη διατρέχει το πόνημα της Morgan, βλ. ανωτ. σημ. No 29.
39. Επ' αυτού βλ. Burnett J., *Idle hands: The experience of unemployment, 1790-1990*, Routledge, London, 1994. Επίσης, Paugam S., *La disqualification sociale*, Presses universitaires de France, Paris, 1993.
40. Gore Ch. et al., "Introduction: Markets, citizenship and social exclusion", στο συλλογικό τόμο Roggers G. et al (ed), *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, International Institute for Labour Studies, U.N. Development Programme, 1995, ILO, σ. 1.
41. Silver H., "Reconceptualizing social disadvantage", βλ. ανωτ. σημ. 40, Roggers G. et al (ed), 1995, σ. 57-80.
42. Foucauld J. B., "Exclusion, inegalites et justice sociale", *Esprit*, No

182, June, 1992. Επίσης, Foucauld J. B., "Vouloir faire, savoir faire", στο συλλογικό τόμο Affichard J. - Foucauld J. (ed), *Justice sociale et inegalites*, Esprit, Paris, 1992.

43. Δημάκη Ι. - Παπαχρίστου Θ. (εκδ.), *Κοινωνία, δίκαιο, ηθική*, Σάκουλας, Αθήνα, 1993.

44. Επί του θέματος ενδεικτικά βλ. Hasley A. H. et al., *Origins and Destinations*, Clarendon, Oxford, 1980. Marshall G. & Swift A.: "Social Class and Social Justice", *British Journal of Sociology*, 44, 2, 1993, σ. 187-211. Brown P., "Cultural Capital and Social Exclusion", *Work, Employment and Society*, 9, 1, 1995, σ. 29-51.

45. Για το "τεχνοκρατικό παράδειγμα" βλ. ενδεικτικά Kerr C. et al., *Industrialism and Industrial Man*, Penguin, London, 1973, επίσης Erikson R. & Goldthorpe J., *The Constant Flux: A study of Social Mobility in Industrial Societies*, Clarendon, Oxford, 1992.

46. Parsons T., "The school class as a social system", *Harvard Educational Review*, XXIX, 1959, σ. 297-318,

47. Απόδοση του αγγλικού όρου "social closure".

48. Η θεωρία του "κοινωνικού φράγματος" χρησιμοποιείται εδώ όπως αυτή αναπτύχθηκε μέσα στα κείμενα των Parkin F., *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*, Tavistock, London, 1979, Collins R., *The Credential Society: An Historical Sociology of Education and Stratification*, Academic Press, New York, 1979, Murphy R., *Social Closure: The Theory of Monopolization and Exclusion*, Clarendon, Oxford, 1988, Witz A., *Professions and Patriarchy*, Routledge, London, 1992.

49. Weber M., *Economy and Society*, Berkeley, University of California Press, U.S.A., 1978.

50. Parkin F., (1979), βλ. σημ. 48, σ. 47-8.

51. Parkin F., (1979), βλ. σημ. 48, σ. 47-8.

52. Marshall A., *Principles of Economics*, Macmillan, London, 1920, σ. 562, όπου ρητά αναφέρεται ότι "οι επαγγελματικές τάξεις ιδιαίτερα, ενδιαφέρονται στην αποταμίευση κεφαλαίου για τα παιδιά τους, ενώ ταυτόχρονα επιζητούν ευκαιρίες για να το επενδύσουν σε αυτά".

53. Πρόσφατα η άποψη του Marshall, επιβεβαιώθηκε από τους Bourdieu P. & Passeron J., *Reproduction in Education, Society and Culture*, Sage, London, 1977.

54. Βλ. για παράδειγμα, Clutterbuck D. (ed), *New Patterns of Work*, Aldershot, Gower, 1985, Connell R., *Which Way is Up? Essays on Class, Sex and Culture*, George Allen and Unwin, London, 1983, Ehrenreich B., *Fear of Falling: The Inner Life of the Middle Class*, Pantheon, New York, 1989, Goldthorpe J. et al., *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*, Clarendon, Oxford, 1987, Harvey D., *The Conditions of Post - Modernity*, Blackwell, Oxford, 1989.

55. Morgan G., *Images of Organisations*, Sage, London, 1986, σ. 24-25.

56. Veblen Th., *The Theory of the Leisure Class*, Modern Library, New York, 1934.

57. Υπάρχει μεγάλη διάσταση, φυσικά, ανάμεσα στην κοινωνικού περιεχομένου, συλλογιστική, Βεμπεριανή έννοια του "χαρίσματος" και την "περί χαρίσματος" ατομικιστική δαρβινική άποψη που προωθείται.

58. Brown P. & Scase R., *Higher Education and Corporate Realities*, UCL Press, London, 1994.

59. Βλ. ενδεικτικά, Halsey A. H. (eds), *Power and Ideology in Education*, Oxford University Press, Oxford, 1976, Scott J., *Who Rules Britain?*, Polity, Cambridge, 1991, Scase R., *Class*, Milton Keynes, Open University Press, London, 1992.

60. Brown P., "The third wave: education and the ideology of Parentocracy", *British Journal of Sociology of Education*, 11, 1, 1990, σ. 65-85.

61. Σχετικοί προβληματισμοί αναπτύσσονται στο άρθρο του Καραφύλλη Γρ., "Παιδεία και Κοινωνικοί Αποκλεισμοί: Ο ρόλος του μορφωτικού επιπέδου στην κοινωνική διαστρωμάτωση και στον τύπο των πολιτών", *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχος 15, 1994, σ. 125-141.

62. Lemoine M., "Εξαφανίζουν τους φτωχούς τώρα στη Λατινική Αμερική", *Το Βήμα*, 3/3/1996, ανταπόκριση από τη Monde.

